773

ISBN No: 978-81-907287-8-2

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर संलग्नीत
गांधी एज्यूकेशन सोसायटी, कुंडलचे

क्रांतिअग्रणी जी. डी. बापू लाड महाविद्यालय, कुंडल

ता. पलूस, जि. सांगली

अर्थशास्त्र विभाग आयोजित

शिवार्थी

स्मरणिका
२०१८

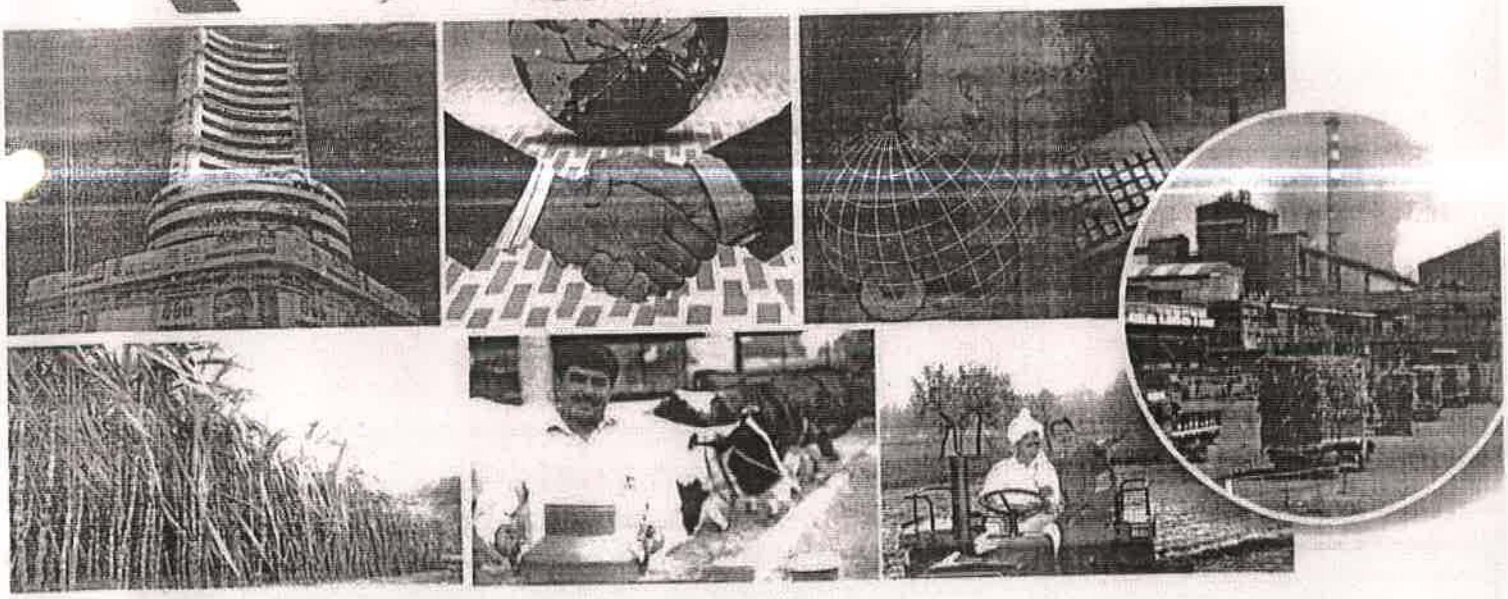

१) सहकारी अर्थकारण- काल, आज आणि उद्या

२) पद्मभूषण डॉ. वसंतदादा पाटील यांचे महाराष्ट्राच्या विकासातील योगदान

शिवाजी युनिव्हर्सिटी
इकॉनॉमिक्स असोसिएशन, कोल्हापूर (सुयेक)

२८ वे

वार्षिक अधिवेशन

शुक्रवार दि. ०५ जानेवारी व ०६ जानेवारी २०१८

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

774

अनुक्रमणिका

- सहकार- जागतिकीकरणातील दीपस्तंभ
  - डॉ. विजय ककडे (०१)
- भारतातील सहकारी चळवळीसमोरील निश्चलनीकरणाची आव्हाने
  - डॉ. अनिल वावरे आणि प्रा. किशोर सुतार (०४)
- महाराष्ट्राच्या ग्रामीण आर्थिक विकासात सहकार चळवळीचे योगदान
  - डॉ. सौ. एम्. बी. माळगे (१६)
- Role of Primary Agricultural Co-operative Society (PACS) in Agricultural Development
  - Dr. Ashok Jadhav (23)
- माणदेशातील सहकारी चळवळीतील अग्रगण्य बँक 'दी बाबासाहेब देशमुख सहकारी बँक लि., आटपडी
  - डॉ. सौ. तेजस्विनी मुढेकर आणि प्रा. हणमंत सावंत (२८)
- सहकार पुनरुज्जीवन: काळाची गरज
  - डॉ. सौ. सुनिता राठोड (३५)
- Role of Dairy Co-operative in Indian Economy
  - Dr. M. S. Deshmukh & Prof. Tanaji Ghagare (42)
- Difficulties Before Co-operative
  - Dr. Sujata Patil (51)
- Ethanol Production in Sugar Co-operative
  - Prof. Sanjay Omase (56)
- Urban Co-operative Banks: Issues & Prospects
  - Dr. Pravin Babar (62)
- A Study of Water Management Lift Irrigation Schemes in Sangli Dist. A Comparative Study of Palus & Tasgoan Taluka
  - Prajakta Lad & Dr. Pratap Lad (70)
- Problems of Co-operative Sugar Industry in Maharashtra
  - Dr. Tukaram Rabade (81)
- ग्रामीण विकासातील सहकारी पतपुरवठ्याचे महत्त्व
  - डॉ. टी. एम्. भोसले (८७)

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण आर्थिक विकासात सहकार चळवळीचे योगदान

डॉ. एम्. बी. माळगे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय सांगली

प्रस्तावनाः

विशाल द्विभाषिक मुंबई राज्याची गुजरात व महाराष्ट्र अशी विभागणी होऊन महाराष्ट्र राज्याची स्थापना १ मे १९६० रोजी झाली. भारतातील एक अग्रेसर व पुढारलेले राज्य म्हणून महाराष्ट्राची ख्याती आहे. महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ ३,०७६९० लक्ष हेक्टर इतके असून त्यापैकी १७.२६ टक्के जमीन ही जंगल व्याप्त आहे. राज्यामध्ये विविध वस्तूंचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन होते. १९९१ नंतर औद्योगिक उत्पादनाच्या स्वरूपात बदल घडून आला असून उपभोग्य वस्तूच्या उत्पादनाबरोबर रसायने, विद्युत उपकरणे ,यंत्रे, संगणक ,औषधे ,रबर, इलेक्ट्रॉनिक्स इत्यादी भांडवली वस्तूचे उत्पादन देखील वाढत आहे.परंतु आज महाराष्ट्र देशातील प्रगत व पुरोगामी राज्य असले तरी राज्याचा ग्रामीण विकास म्हणावा तसा झाला नाही. मुलगामी परिवर्तनाचा प्रभाव कोरडाच आहे.महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था अद्यापी ग्रामीण आहे. राज्याची ६१ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात रहात असून ती ४३०२७ खेडयातून व ४००९२ वस्त्या वाडयातून वसली आहे.त्यामुळे ग्रामीण महाराष्ट्राचा विकास झाल्याशिवाय महाराष्ट्राचा खऱ्या अर्थानी विकास होणार नाही. भारताच्या आणि महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकासात सहकार चळवळीचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे. महाराष्ट्राला ग्रामीण विकासासाठी सहकार चळवळी शिवाय पर्याय नाही. सध्या जागतिक पातळीवर खाजगीकरणाचे वारे

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

वाहत असले तरी ग्रामीण विकासात खाजगीकरणाचे योगदान महत्त्वाचे ठरेल असे वाटत नाही , कारण भारतात सहकार चळवळीची सुरूवात शेती कर्जपुरवठ्याची समस्या सोडवण्याच्या हेतूने करण्यात आली. नियोजन काळात सहकार चळवळ आर्थिक विकासाचे माध्यम म्हणून स्वीकारण्यात आले. महाराष्ट्र हे आर्थिक औद्योगिक शैक्षणिक राजकीय सांस्कृतिक अशा अनेक बाबतीत एक प्रगत विकसित राज्य आहे, त्यामुळे महाराष्ट्राच्या सर्वांगिण विकासात सहकार चळवळीचा फार मोठा वाटा आहे. देशातील इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्र सहाकारी चळवळ संख्यात्मक व गुणात्मक दृष्ट्या विकासीत झालेली आहे. महाराष्ट्रात सहकार चळवळीने वेगवेगळ्या क्षेत्रात केलेली प्रगती व महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासातील योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे असे मत मांडण्याच्या दृष्टिने शोधनिबंधाचा हा विषय निवडला आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टेः

२.भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सहकार चळवळीचे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, बाध्दिक, शैक्षणिक क्षेत्रातील महत्त्व अभ्यासणे.

३.भारतातील सहकार चळवळीत अग्रेसर असलेल्या महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात सहकार चळवळीचे महत्व व समस्या अभ्यासणे.

४.महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकास करण्यासाठी सहकार चळवळ जेवडे उपयुक्त आहे तितके खाजगीकरणाचे योगदान महत्त्वाचे ठरणार नाही.

५.आधुनिक काळात महाराष्ट्राच्या निर्मितीत आर्थिक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सहकार चळवळ करण्याची गरज आहे याबाबत चर्चा करणे.

६.नव्या आर्थिक धोरणाच्या स्वीकारामुळे सहकार चळवळीपुढील आव्हांनाचा आढावा घेणे.

गृहीतके

१. सहकाराला पर्याय नाही पण भविष्याचा वेध सिध्दांताची दखल घेऊन तशी पावले उचलण्यासाठी सहकार चळवळीचे महत्त्व तसेच सामाजिक न्याय मिळवून देण्याचे आव्हान विकासाचे आव्हान मोलाचे आहे.

२. सहकार चळवळीच्या माध्यमातूनच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या वेगवेगळ्या समस्यांची सोडवणूक करणे ,आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा जलद विकास साधणे शक्य आहे.

संशोधन पध्दती

प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्राच्या विकासात सहकार चळवळीची कामगिरी आणि भविष्यकालीन अपेक्षा या विषयांचे सखोल चिंतन करून विवेचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. सदर शोधनिबंध लेखनासाठी तज्ञ लेखकांच्या संदर्भग्रंथाचा व विविध नियतकालिकांचा आधार घेतला आहे.

महाराष्ट्राचा ग्रामीण विकास : संकल्पना वास्तव स्थिती

ग्रामीण विकासाची सर्वमान्य व्याख्या करणे कठीण आहे तथापि रॉबर्ट चेंबर्स म्हणतात की Rural development is a strategy to enable a specific group of people pore rural women

SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya

and men to gain for themselves and their children more of what they want and need it involves helping the poorest among those who seek a live hood in the rural areas demand and control more of the benefits of the rural development . The group includes small scale farmers tenants and landless.

Robert Chambers (Ruler development: Putting the last first) (London Longma,1983)

ग्रामीण विकासाची संकल्पना जशी विविधांगी आहे त्याचप्रमाणे ग्रामीण विकासाच्या समस्यादेखील विविधांगी आहेत. राज्यातील ग्रामीण विकासाच्या कार्यामुळे ग्रामीण भागाची काही प्रमाणात आर्थिक प्रगती झालेली आहे हे जरी खरे असले तरी ग्रामीण भागाची गुणात्मकदृष्ट्या प्रगती झालेली नाही. ग्रामीण भागातील समस्या काही प्रमाणात कमी झाल्या असे वाटत असले तरी ती वस्तूस्थिती नाही. ग्रामीण विकासाच्या बऱ्याच समस्या आहे तश्याच आहेत. उदा. दारिद्र्य विषमता बेरोजगारी इत्यादी उलट यामध्ये काही नवीन समस्यांची भर पडत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने पर्यावरण प्रदूषण शेती क्षेत्राच्या प्रती ग्रामीण लोकांची उदासीनता शहरी भागाचे अतिक्रमण भौतिक सुखांची चटक कामचुकारपणा इ.उल्लेख करता येईल त्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या समस्येकडे आर्थिक सामाजिक मानसशास्त्रीय सांस्कृतिक अशा विविध दृष्टिने या समास्यांचे निराकरण करणे आवश्यक आहे .याकरिता ग्रामीण विकासाच्या नवीन कार्यक्रमाची आखणी करून किंवा योजना कार्यक्रमाची संख्या वाढविण्याची गरज नाही आहे ते कार्यक्रम योजना प्रामाणिकपणे व अधिक कार्यक्षमतेने राबबण्याची गरज आहे म्हणून ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम व योजनाचे रूपांतर चळवळीत झाले तर ते अधिक प्रामाणिकपणे राबविण्याची क्षमता ही सहकार चळवळीत असल्याचे दिसून येते. देशातील प्रगत घटकराज्य म्हणून महाराष्ट्राचा विचार करताना शेती व उद्योगधंदे यांच्या प्रगतीचा विचार करावा लागतो. राज्याचा ग्रामीण विकास हा सर्व जिल्हयाचा व राज्यातील जनतेचा विकास असतो. नियोजन प्रक्रियेचा भाग म्हणुन १९६० पासून महाराष्ट्र राज्यात अनेक उद्योग स्थापन करण्यात आले. सहकारी संस्था प्रत्येक राज्यात उभ्या राहिल्या सहकाराच्या विकासामुळे मुंबई पुणे पश्चिम महाराष्ट्र इ. विभागांची सरशी झाली तर विदर्भ मराठवाड्यात ग्रामीण विकासाचा वेग मंदावला. आजही राज्यातील ८४ तालुके दुष्काळी आहेत. इतकेच नव्हे तर राज्याच्या प्रत्येक जिल्हयात सुध्दा विभागीय असमतोल आहे. उदा. सांगली जिल्हयातील जत आटपाडी व सोलापुर जिल्हयातील अक्कलकोट मंगळवेढा सांगोला तर कोल्हापुर जिल्हयातील आजरा चंदगड भुदरगड हे तालुके कायम दुष्काळी आहेत म्हणजेच स्वातंत्र प्राप्तीनंतरही राज्यात विकासाच्या अनेक योजना राबवल्या तरी त्यातून विभागीय असमतोल व ग्रामीण भागाच्या मुलभूत समस्या सुटल्या नाहीत हे वास्तव चित्र आपणास नाकारता येणार नाही. इतिहासाचा समर्थ वारसा घेऊन भारतीय स्वातंत्र्याची वाटचाल १९४७ पासून सुरू झाली. सन १९४७ ते २०१७ हे भारतीय स्वातंत्र्याच्या सत्तराव्या वर्षी थोडेसे मागे वळून पाहिले असता भुतकाळ आणि भविष्यकाळ यातील एक अभूतपूर्व असा समन्वय आणि सुवर्णमध्य आपणास पहावयास मिळेल. देश पातळीवर आणि राज्य पातळीवर सहकारी चळवळीच्या कामगिरीचा सुवर्णमध्य ग्रामीण विकास हाच आहे. ग्रामीण विकास ही संकल्पना अधिक व्यापक आहे. स्थूल मानाने असे म्हणता येईल की नैसर्गिक व मानव साधन संपत्ती तंत्रशास्त्र पूरक सोयी सेवा संस्था व संघटना सरकारी निती व कार्यक्रम यांचा वापर ग्रामीण आर्थिक वाढीस उत्तेजन मिळून या लोकांना रोजगार पुरवणे त्यांचे जीवनमान

SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya

उंचावणे या उद्देशाने करणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय. ग्रामीण विकास म्हणजे फक्त आर्थिक विकास नसून ती सामाजिक व संघटनात्मक प्रक्रिया असू शकते.खेडुतांचे उत्पन्न वाढताना त्यांना पुरेशा शैक्षणिक व आरोग्य सेवा सुविधा उपलब्ध झाल्या पाहिजेत. ग्रामीण भागात सर्वे सुखिना संतू सर्वे संतू निरामय ही स्थिती होय.

ग्रामीण विकासात सहकारी चळवळीचे महत्व

आज भारतातील सर्व राज्यात सहकारी चळवळीमध्ये महाराष्ट्राचे स्थान अग्रेसर आहे. सहकारच्या माध्यमाने महाराष्ट्रने अनेक क्षेत्रात अभुतपुर्व प्रगती केली आहे.स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाचा जो काही विकास झाला आहे त्यामध्ये सहकारी चळवळीचा वाटा मोलाचा ठरतो. राज्यातील सहकार चळवळीची प्रगती उल्लेखनीय असून पश्चिम महाराष्ट्रचे अनुभव राज्यास प्रेरणादायी ठरतील असेच आहेत. सहकारी पतपुरवठा संस्था सहकारी खरेदी विक्री संस्था,दुग्धसहकारी संस्था गृह निर्माण संस्था, सहकारी साखर कारखाने इ. संस्थाने राज्यात आर्थिक सामाजीक व शैक्षणिक क्षेत्रात प्रगती केली आहे. सहकारने राज्यात मोठया प्रमाणात रोजगार निर्माण करून ग्रामीण विकासात बहूमोल कामगीरी बजावली आहे. म्हणुनच असे म्हनावे लागेल की '' विना सहकार नही ग्रामोव्दार' महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात सहकारी चळवळीचीचे योगदानाची कारण मिमांसा पुढील प्रमाणे

१.सहाकार चळवळ आणि शेती विकासः अद्यापही महाराष्ट्राच्या ग्रामीण क्षेत्रात साठ टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्या राहते. त्या लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. दुबार पीक घेण्याबाबत राज्याचा भारतात आठरावा क्रमांक आहे. ऊस वगळता सर्व शेती उत्पादनात महाराष्ट्राची हेक्टरी उत्पादकता राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे. खतांचा वापर कमी आहे. परंतू स्वातंत्र्यानंतर सहकारी चळवळीच्या माध्यमाने महाराष्ट्राने शेतीचा विकास घडवून आणला आहे. शेतीमध्ये संस्थात्मक विकास घडवून आणला आहे. जमीनधारक विषयक अनेक प्रगतशील कायदे महाराष्ट्राने देशात प्रथम करून शेतीचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच शेतीविषयक तांत्रिक सुधारणा केल्या आहेत. यामध्ये सुधारित तंत्र व अवजारे, सुधारित बि बियाणे, खते, कीटकनाशके पाणीपुरवठा इत्यादीचा समावेश होतो. महाराष्ट्रात अन्नधान्याच्या विकासाप्रमाणे फळा फुलांची लागवड शेती वाढत आहे.यासाठी सहकारी चळवळीने केलेली मदत महत्वाची आहे.सहकारी चळवळीच्या माध्यमाने कृषी पुरवठा शेती आदिवासी विकास पणन प्रक्रिया सूतगिरण्या साखर कारखाने दुग्ध व्यवसाय कुक्कुटपालन रेशीम उद्योग औद्योगिक प्रक्रिया इत्यादी अनेक क्षेत्रात सहकारी संस्था पोहचल्या आहेत.राज्यातील एकून रोजगारात सहकारी क्षेत्राचा वापर १२.५ टक्के आहे.सहकारी चळवळीने ग्रामीण क्षेत्रातील सावकारशाही नष्ट केली आहे.सहकार क्षेत्राने वित्तपुरवठा मक्तेदारी निर्माण केल्याचे दिसून येते. शेतीसाठी अल्पकालीन मध्यम व दीर्घमुदतीचे कर्ज दिले जाते.राज्यात अनेक कृषी विद्यापीठे कृषी महाविद्यालये शेतीशाळा स्थापन करून शेती विकासाला चालना दिली आहे.राज्याच्या ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासात सहकारी चळवळीचे योगदान किती महत्वाचे आहे हे दिसून येते.

२. साखर उद्योग सहकारी चळवळः सहकारी चळवळीने महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासाचे केलेले महात्वाचे कार्य म्हणजे साखर कारखाने होय. सहकारी चळवळींच्या माध्यमाने केलेली प्रगती पाहून हजारो गरीब सभासदांच्या शेअर्सच्या भांडवलाने चालणारे हे उद्योग पाहून अनेक विदेशी विचारवंताना आश्चर्य वाटले आहे. सहकाराच्या माध्यमाने या साखर कारखान्यामुळे हजारो गरीब शेतकऱ्याच्या प्रगतीस चालना मिळाली. मूठभर श्रीमंत लोकांची

Principal, S.M.G. Kanya Mahavidyalaya SANGLI.

मक्तेदारी संपुष्टात आणली.सध्या देशातील एकूण २५२ सहाकारी साखर कारखान्यापैकी महाराष्ट्रात ११२ कारखाने आहेत.या साखर कारखान्यानी आपल्या क्षेत्रातील ऊसाची लागवड रसायन उद्योग वाहतूक व्यवसाय शेती यंत्रसामग्री सहाकारी बँका इत्यादी अनेक व्यवसायांना चालना दिली आहे.कारखान्यातील सभासदापैकी ९३ टक्के सभासद शेतकरी आहेत.यावरून ग्रामीण विकासातील सहाकाराचे योगदान किती महत्वाचे आहे हे लक्षात येते. साखर कारखान्यांना लागणारे मोठे वित्तीय साहाय्य राज्य राज्य सहकारी बँका व जिल्हा मध्यवर्ती बॅका देतात.गेल्या काही वर्षात सहाकारी साखर कारखान्यांनी अनेक उत्पादनाचे व कार्याचे विविलीकरण केले आहे.कृषी औद्योगिक प्रल्पप अनहायडाइड पोटॅश ॲसोटोन ऑक्सालिक ॲसिड कागद निर्मीती उपसा जलसिंचन योजना रस्ते व घरबांधणी इस्पीतळे व आरोग्य शिबीरे शाळा महाविद्यालय इजिनिअरींग कॉलेजेस फळबागा लावणे नागरी सहाकारी बँका चालवणे दुध व्यवसाय कुकूटपालन इ.विविध व्यवसाय निर्माण केले आहेल.ज्यामुळे ग्रामीण भागातील अनेक लोकांना रोजगार मिळाला आहे.स्वयंरोजगार निर्मीतीस चालना प्रोत्साहन मिळून ग्रामीण विकासास मदत झाली आहे.

३. सहाकारी चळवळ आणि दुग्धव्यवसायः प्राचिन काळापासून दुग्धव्यवसाय हा सुपरिचीत आहे.परंतु या व्यवसायाला अवकळा आली होती. अलीकडे सहाकाराच्या माध्यामातून हा व्यवसाय भरभराटीस आला आहे.ग्रामीण क्षेत्रातील लहाण शेतकरी शेतमजूर यांना उदरनिर्वाचे साधन पुरवण्याचे कार्य या व्यवसायाने केले आहे.सध्या महाराष्ट्रातील अनेक खेडयात दुध सहकारी संस्था निर्माण झाल्या आहेत. काही खेडयात २/३ दुधसंस्था स्थापण झाल्या आहेत.दुग्धव्यवसायाच्या विकासात महाराष्ट्राचे स्थान अव्वल आहे.अनेक जिल्हयात सहाकारी दुग्ध योजना राबवल्या जातात.दुध संकलन केंद्रावरून दुध गोळा केले जाते.स्थानिक गरज भागवल्यानंतर उर्वरीत शहरात वाटप केले जाते. शिल्लक दुधापासून दुध भुकटी लोणी तुप बनवले जाते. शन १९७१ नंतर दुधाचा महापुर हा प्रकल्प राज्यात सर्वत्र राबवला गेला. जनावरांची चांगली पैदास सकस आहार मिळाव आरोग्य सूधारावे यासाठी अनेक योजना आखल्या गेल्या. दुग्ध व्यवसायात गरिब शेतकाऱ्यांचा सहाभाग वाढविण्यासाठी सहाकारी संस्थांना प्राधान्य देण्यात आले.या कार्यक्रमास 'धवलक्रांतीम असे नाव देण्यात आले.दुधाचा महापुर या योजनेत लोखो शेतकऱ्यांना जोड धंदा प्राप्त झाला. अलिकडे महाराष्ट्रातून आंध्र बंगाल बिहार दिल्ली येथे दुध पाठवले जाते.अनेक देशांना दुध भुकटीची निर्यात होते.हि धवलक्रांती सहाकारी चळवळीने यशस्वी झाली. अनेक गरिबांना उदरनिर्वाहासाठी जोड धंदा मिळाला.त्यांचे जिवन सूसहय झाले.या व्यवसायाने ग्रामीण विकासाला मोलाची भर घातली आहे.

४. शिक्षणाचा विकास सहकारी चळवळः ग्रामीण क्षेत्रात शिक्षणाचा विकास करण्यास सहाकारी चळवळीचा मोठा कार्यभाग आहे यात शंका नाही.अनेक साखर कारखान्यांनी आपल्या क्षेत्रात शाळा महाविद्यालये चालवून ग्रामीण क्षेत्रात शिक्षणाचा प्रसार केला आहे.हि महाविद्यालये या कारखान्यांनी चालु केली नसती तर बहूसंख्य ग्रामिण युवक युवती शिक्षणापासून वंचित राहिली असती.शहारात जाऊन शिक्षण घेणे परवडले नसते.भोगावती शाहूनगर वारणानगर प्रवरानगर येथील संस्थांनी ग्रामीण क्षेत्रात उत्कृष्ट शैक्षणिक कार्य केले आहे.प्रवरानगर व कृष्णा सहाकारी साखर कारखाना यांचा वैद्यकिय महाविद्यालय राजारामबापू साखर कारखाना साखराळे आणि सांगलीच्या वसंतदादा साखर कारखान्यांची इजिनीयरिंग

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

कॉलेजेस यांनी ग्रामीण क्षेत्रातील लायक विद्यार्थ्यांना संधी निर्माण करून दिली आहे.महागडया आरोग्याच्या सोयी ग्रामीण भागातील जनतेला अल्प खर्चात देण्याचा प्रयत्न केला.उदा.कराडचे कृष्णा चारिटेबल हॉपिटल या सर्व गोष्टी सहकाराने साध्य झाल्या आहेत.

५. रामाजिक बांधिलकी आणि सहकारी चळवळः- महाराष्ट्रातील सहाकारी चळावळीने सामाजीक बांधिलकी माणून अनेक कार्ये ग्रामिंण भागात केली आहेत.ग्रामीण क्षेत्रात निर्माण झालेल्या साखर कारखानदारीने याच हेतूने आपल्या परिसरात रस्त्यांसारख्या मुलभूत सेवा उपलब्ध केल्या. अनेक गाबातील पांदीचे रूपांतर पक्क्या रस्त्यांमध्ये करून बारामाही बाहतूक व्यवस्था उपलब्ध करून दिली. काही ठिकाणी छोटे पुल उभारले.काही ठिकाणी उपसाजल सिंचन योजनांना कर्जपुरवठा केला.विशेषतः कोल्हापूर पध्दतीचे बंधारे बांधून शेती व्यवस्थापणाला बारमाही पाणीपुरवठा होईल याची दक्षता घेतली.हंगामाच्या काळाात वीज उत्पादन करून उर्जेची बचत केली.अनेक सहकार्य क्षेत्रातील कारखान्याची विविध शैक्षणिक सुविधा परिसरातील लोकांना उपलब्ध करून दिल्या आहेत.सहकार्य चळवळीच्या माध्यमातून उभ्या राहिलेल्या संस्थांनी परिसरातील जनतेसाठी अनेक सामाजिक उपक्रम सुरू केले आहेत.अनेक ठिकाणी याच उद्देशाने जनता बाझार सुरू केले आहेत. त्यामुळे जनतेला विविध प्रकारच्या चांगल्या दर्जाच्या वस्तू योग्य किंमतीत उपलब्ध व्हाव्यात.विविध आरोग्याच्या सोयी अल्प खर्चात उपलब्ध करून देतात.त्यासाठी हॉस्पीटल बांधतात.तज्ञ डॉक्टरांची नेमणूक केली जाते.काही वेळा विविध शिबिरे करावली जातात. अनेक साखर कारखाने सामुदायिक विवाह समारंभ पार पाडतात.नवविवाहीत जोडप्यांना कारखान्यातर्मे संसार उपयुक्त वस्तू भेट म्हणून दिल्या जातात.महाराष्ट्रात सहकार्य चळवळीच्या माध्यमातून जे उद्योग निर्माण झाले आहेत यातून समाजहिताची भावना निर्माण झाली. महाराष्ट्राच्या सहाकार्य चळवळीला जे खंबीर व गतीमान नेतृत्व लाभले त्यामध्ये जी.के.देवधर चुनलिल मेहता वैकुंठभाई मेहता द.मा.कर्वे रमणभाई सरैय्या विठ्ठलराव विखे पाटील धनंजयराव गाडगीळ यशवंतराव चव्हाण वसंतदादा पाटील बाळसाहेब देसाई यशवंतराव मोहिते रत्नाप्पा कुंभार तात्यासाहेब कोरे इ.अनेक समाज सुधारकांचा समावेश होतो.आपण समाजाचे देणे लागतो या भावनेतून सहाकार्य उद्योगातून निर्माण झालेला नफा घरी न घेऊन जाता किंवा सभासदांना लाभांशाच्या रूपाने न वाटता समाजाच्या उपयोगी विबिध बार्बीबर खर्च केला जातो म्हणुनच महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासात सहकार्य चळवळीचे योगदान मोलाचे ठरले आहे भविष्यातही तेच महत्वाचे ठरेल.

सहाकारी चळवळीतील काही दोष

सहकारी चळवळ निकोप नाही सहाकारी चळावळीतील हे दोष दुर केल्यास कायदयाची योग्य आमलबजावणी केल्यास कडक कायदे केल्यास काही दोष कमी होण्यास मदत होणातआहे . त्यापैकी काही दोष खालील प्रमाणे.

१. अद्यापही राज्यातील बहूसंख्य लोकांना तत्वाचे योग्य ज्ञान नाही.

२. सहाकारी चळवळीला निस्वाःर्थी नेत्वृत्व लाभत नाही.काही अपवाद वगळता गरिबांन विषयी कनव नसते.स्वार्थी प्रवृत्तीने संस्थेच्या पैशाचा दुरूपयोग केला जातो.

GARWARE KANYA SANGLI MAHAVIDYALAYA SMT MATHU
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya

३. सहाकारात राजकारणाचा दुर्देवाने प्रवेश झाला आहे.सहकारी चळवळीचे नेतृत्च गावातील श्रीमंत लोक जमिनदार पोलिस पाटील यांच्याकडे असते.

४. महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीचा समानविकास झालेला नाही.पश्चिम महाराष्ट्रात तिचा अधिक विकास पण कोकण मराठवाडा विदर्भ येथे तिचा फारसा विकास झालेला नाही.

५. सहाकारी चळवळीतील सर्व प्रभावी स्थाने कारखान्याचे अध्यक्ष पद आमदार पद खासदारकी मंत्री पद इ.एकाच कुटूंबातील व्यक्तीकडे असतात हा योगायोग नाही.

६. राज्याच्या ग्रामीण भागात जनतेतील आंधश्रद्या धार्मिक रूढी परंपरांचा प्रभाव जातीयतता इ्र कारणाने सहाकारी चळवळीच्या वाढीला योग्य परस्थिती नसते.

७. वाढती थकबाकी ही फार मोठी समस्या सहाकारी चळवळीसमोर निर्माण झाली आहे.

सारांश

नव्या आर्थिक धोरणाच्या स्विकृती मुळे ग्रामीण आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीला जे पुर्वी स्थान होते कायदयाने किंवा अनेक सवलीमुळे ज्या संधी होत्या त्या निश्चितच संपुष्टात आल्याचे दिसून येते म्हणून सुसज्ञता निर्माण केल्याशिवाय पर्याय नाही.आज ग्रामीण विकासात सहकारी संस्थाचे स्थान काय असणार या विवेचनावर सर्वजन अडकलेले दिसतात.गावपातळीस संस्थेचा सचिव सहकारी बँकेचा वरिष्ठ निरीक्षक खरेदी विक्री संघाचे अध्यक्ष सर्व जन चिंता ग्रस्त आहेत .परंतू येवढे चिंताग्रस्त होण्याचे कारण नाही जरी केंद्रसरकारने खाजगी कारखानदारांना उत्तेजन पर सवलती दिल्या असल्यातरी ही आणि सहकारी साखर कारखानदारांना जो नफा मानला जाणार जो खाजगी कारखानदारांच्या बाबतीत उत्पादन खर्च जरी मानला जानार असला तरीही सहकारी चळवळीने न डगमगता काळाची पाऊले ओळखून मुकाबला करणे आवश्यक आहे.आत्मनिर्भर झालेच पाहीजे. व्यवस्थापण शास्त्रीय पध्दतीने करणे आवश्यक आहे.ग्रामीण विकासात सहकारी चळवळीचे योगदान खुप महात्वाचे राहाणार आहे. फक्तपरिस्थितीजन्य बदल करून आधुनिकी करून सामोरी जाण्याची तयारी ठेवायला हवे हेच वास्तव.

Co-opetatives must becomes dynamic and robust to take up the view responsibilities coming ahead in rural economic development Rural development need Co-oprative and Co-operative need Rural Development.

संदर्भ ग्रंथ

१. कामात गो.स.सहाकार तत्व.व्यवहार आणि व्यवस्थापण श्री. विद्या प्रकाशन पुणे द्विtीय आवृती १९७९

२. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एक दृष्टीक्षेपात २००२ सहकार आयुक्त व निबंधक सहकार संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे १

३. सहाकारी महाराष्ट्र नोव्हेंबर डिसेंबर २००४ वर्ष४४ वे अंक १ व २ महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ मर्यादित पुणे

4. Winfired a John and Kulandaiswamy V History of Co operative thought rainbow publication Coimbatore , First Edition-1980

5. Sharada V. the theory of Co operative Himalaya Publication house Bombay First Edition 1989.

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

Criteria III 2018-19 782

ISBN No. : 978-81-907287-8-2

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर संलग्नीत

वुईनेन्स एज्युकेशन सोसायटी, सांगलीचे

श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली.

अर्थशास्त्र विभाग आयोजित

शिवाजी युनिव्हर्सिटी इकॉनॉमिक्स असोसिएशन, कोल्हापुर. (सुयेक)

२९ वे वार्षिक अधिवेशन

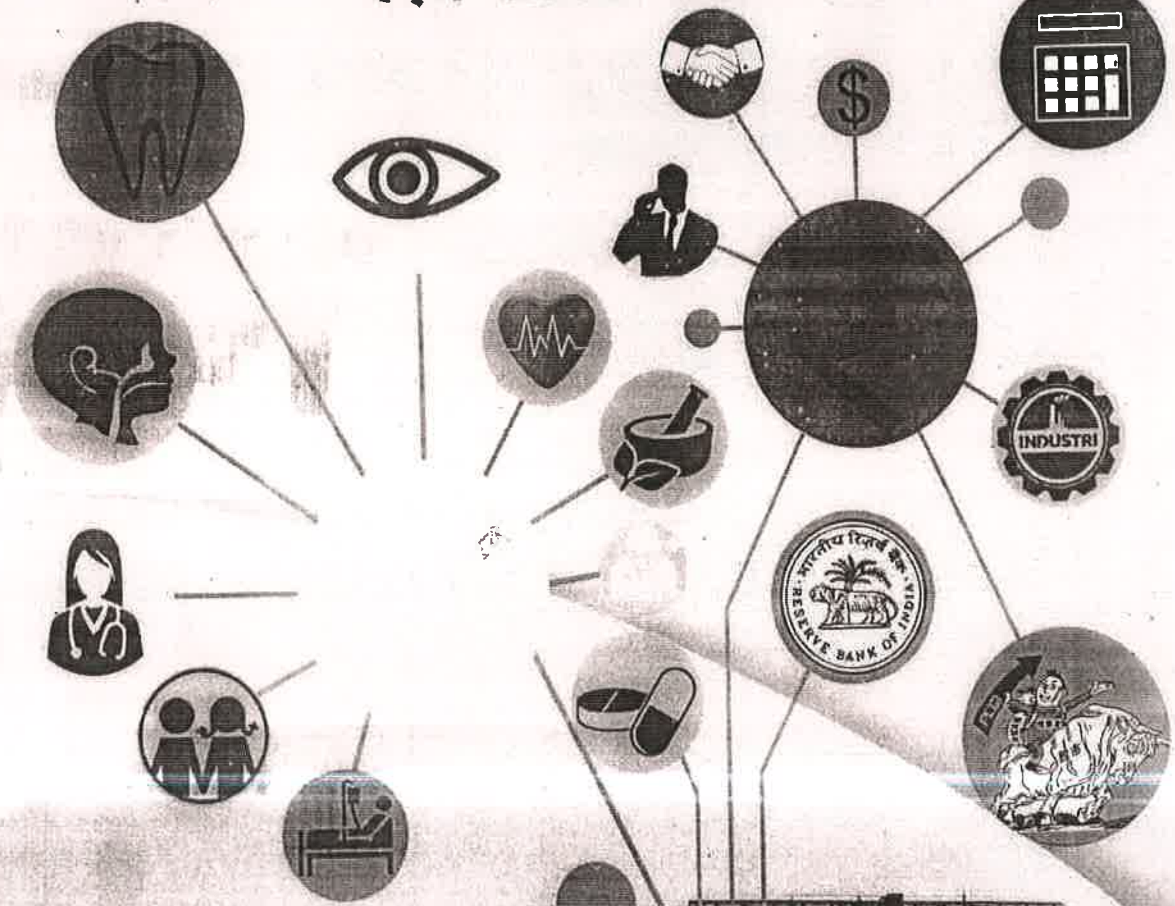

विषय :

१) आरोग्याचे अर्थशास्त्र- २४ डिसेंबर २०१८

२) वित्तीयक्षेत्र सुधारणा- काल, आज आणि उद्या- २५ डिसेंबर २०१८

शिवार्थ

अंक : १८ वा / डिसेंबर २०१८

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

783

♦ Importance of Health Insurance: Issues and Challenges .... Dr. Mrs. APTE R. D. १३४

♦ Child Malnutrition In India .... Miss Ankita Rajesh Tiwari १४०

.... Dr Shakuntala Patil

♦ A Study on Health Expenditure in India .... Mrs. Swati P. Hake १४६

♦ An Analytical Study of Mahatma Jyotiba Phule Jan Arogya Yojana १५२

.... Dr. R. D. Jeur

.... Mr. Bhasme Ashish

विषय : वित्तीय क्षेत्र सुधारणा : काल, आज आणि उद्या १६१

♦ आभासी चलन (क्रिप्टो करन्सी)चा वापर व भारतीय बँकीग व्यवसाय .... प्रा. डॉ. विजय मारूती कुंभार १६३

♦ भारतातील बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा.. प्रा.डॉ. कबीर पांडुरंग वाघमारे १७२

♦ भांडवल बाजाराच्या विकासात बँक व्यवसायेतर

वित्तीय कंपन्या/मंडळे भुमिका .... Dr.V.A. Patil, १७८

Shri.P.P. Dange

♦ भारतीय बँकिंग क्षेत्रासमोरील आव्हाने .... डॉ. रमजान फत्तुखान मुजावर १८२

♦ भारतीय बँकीग व्यवस्थेचे महत्व, अडचणी व सुधारणांचा अभ्यास........... श्री. चंद्रकांत विनायक भोसले १८८

♦ नरसिंहम सामिती अणि वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा .... श्री. संजय मारूती पाटील १९७

.... श्री. विकास केशव खामकर

♦ भारतातील बँकिंग व्यवसाय: अडथळे व उपाययोजना......................... डॉ. एम.एस.सुर्यवंशी

.... प्रा.बी.जी.कोरे (सेवानिवृत्त) २०२

♦ बँकींग क्षेत्रात उत्कृष्ठ दर्जाची ग्राहक सेवा काळाची गरज .... प्रा.डॉ.मंगल भास्कर माळगे २०९

♦ Banking Sector in Indiareforms Period .... Dr. K. R. Tanange २१६

Prof. Dr. P. S. Kamble

♦ Important Role of Financial Inclusion For

The Growth of Indian Economy .... Dr. Sujata J. Patil २२८

♦ A Study of Financial Inclusion in India After 1991 .... Amit B.Patil २३३

♦ सुयेक २९ वे वार्षिक अधिवेशन श्रीमती म.ग.कन्या महाविद्यालय, सांगली

संयोजन समिती (कार्य विभागणी)...२३९

SMT MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

784

बँकींग क्षेत्रात उत्कृष्ठ दर्जाची ग्राहक सेवा काळाची गरज

प्रा.डॉ.मंगल भास्कर माळगे
श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली.
मोबा नं. ९४२११३३६४८.

प्रस्तावना :

नवीन आर्थिक धोरणानंतरच्या (१९९१नंतर) काळात भारतातील बँकिंग क्षेत्रांचा जनसामान्यापर्यंत पोहचणाऱ्या सुधारणांचा नवा अध्याय सुरू झाला. कर्जपुरवठयाच्या प्रक्रिया, कर्जाच्या व्याजदराच्या पध्दतीवरचे निर्बंध उठवणे, पूर्वीच्या नियमांचे हळूहळू शिथिलीकरण, प्रचलित बँकिंग पध्दतीकडून केंद्रीय बँकिंग प्रणालीकडे स्थलांतर, नव्या युगातल्या खाजगी क्षेत्रातल्या बँकांना व्यवहाराची परवानगी, ग्राहक सेवांचा नवीन अध्याय, या सर्वांमुळे २००० च्या दशकात बँकिंग सेवांचा वेगाने विस्तार होण्यासाठी पोषक वातावरण तयार झाले. यामुळे बँकांना आधुनिक तंत्राच्या मदतीने नवनवीन कल्पना राबविण्यात प्रोत्साहन मिळाले. परिणामी बँकिंगक्षमता वाढली. ग्राहकांना आर्थिक चांगल्या दर्जाच्या सेवा पुरवठयाबरोबर उत्पन्न वाढविण्यासाठीही याचा चांगला उपयोग झाला. जागतिकीकरण प्रक्रियेअंतर्गत भारताने वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा कर यांच्या दृष्टीने बँकिंग क्षेत्राला स्पर्धात्मक बाजारपेठेत उतरविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला आहे. बँकिंग क्षेत्रातील आर्थिक किंवा वित्तीय सुधारणा हा जागतिकीकरण प्रक्रियेचाच एक भाग आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात जागतिकीकरणानंतर बँकिंग क्षेत्र भक्कम करण्यासाठी ग्राहक सेवामध्ये बँकांनी कोणते नविन अध्याय सुरू केले आहेत जणेकरून त्यांचा बँकासमोर कोणती

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya

आव्हाने स्विकारावी लागत आहेत. याचा अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निवडला आहे.

गृहितक :

जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर १९९१ पासून बँकिंग मधील बदल आपण रोज अनुभवतो आहोत. पूर्वी ग्राहक बँकांच्या मागे व आता बँका ग्राहकांच्यामागे असा उलट प्रवास अनुभवास येत आहे. जनतेच्या दैनंदिन जीवनातील एक अविभाज्य अंग बनू पाहणारे बँकिंग क्षेत्र दिवसेंदिवस अधिकाधिक ग्राहकाभिमुख बनू पाहत असल्याचा अनुभव आपणस रोज येत आहे.

संशोधन पध्दती :

संशोधन उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी द्वितीय स्त्रोतांचा आधार घेतला आहे. भारतीय बँकिंग क्षेत्राचा १९९१ नंतर झालेल्या या विकासामध्ये ग्राहक सेवा मधील नविनीकरण अभ्यासला आहे. द्वितीय माहिती संकलनासाठी भारतीय रिझर्व्ह बँक अहवाल, बँकिंगसंबंधी विविध समित्यांचे अहवाल, विविध संशोधनपर लेख, पुस्तके इ.चा वापर केला आहे. जागतिक बँक अहवाल, नरसिंहम समिती अहवाल यामधील तरतुदींचाही विचार केला आहे. जेणेकरून बँक ग्राहक सेवात नविनीकरणात बँका यशस्वी होत आहेत. खाजगीकरण व जागतिकीकरणाच्या अत्यंत गतिमान असलेल्या या अर्थव्यवस्थेत टिकून राहण्यासाठी फसवेगिरीच्या या तात्पुरत्या उपाय योजनांना तिलांजली देवून ग्राहकांचा विश्वास कायमस्वरुपी मिळविण्यासाठी पारदर्षक कारभार, ग्राहकसेवा क्षेत्रास प्राधान्य व ग्राहकांच्या व्यवसायामध्ये भागीदाराची भूमिका या त्रिसूत्रीचा बँका वापर करुन अधिक ग्राहकसेवा बँकाभिमुख होण्यासाठी बँकांनी नविनीकरणाचा अध्यास सुरु केलेले आहे.

ग्राहक सेवेवा बँकींग क्षेत्रातील नविन अध्याय :

भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये १९९१ साली आर्थिक सुधारणा कार्यक्रमाची सुरवात झाली. याचवर्षी नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली देशांतील बँकिंग व्यवस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी समिती स्थापन करण्यात आली. त्यानंतर १९९८ मध्ये नरसिंहम यांच्या अध्यक्षतेखाली पुन्हा दुसरी समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने या पूर्वीच्या सुचविलेल्या उपायांची अंमलबजावणी कृषी झाली आणि यापुढे बँकिंग क्षेत्रात कोणत्या सुधारणांची गरज आहे यांचा अभ्यास केला.

या समितीला बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा असे संबोधले गेले. या दोन्ही समितीच्या अभ्यासामुळे आणि सुचविलेल्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी केल्यामुळे आपल्या देशातील बँकिंग क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बदल झाले. याचाच परिणाम म्हणून ग्राहक सेवा बँकिंग क्षेत्रातील नवीन अध्यायास सुरवात झाली.

वित्त मंत्रालय आणि भारतीय रिझर्व्ह बँक यांच्या संकल्पनेतील पेमेंट बँका व स्मॉल फायनांस बँका यांचा उदय २०१६-१७ मध्ये झाली. सध्यस्थितीत भारतामध्ये सरकारी व्यापारी बँका (एस.बी.आय.बँक, बँक ऑफ बडोदा) खाजगी व्यापारी बँका (उदा. आय.सी.आय.सी.बँक, एच.डी.एफ.सी.बँक) विभागीय ग्रामीण बँका (उदा. महाराष्ट्र ग्रामीण बँक), नागरी सहकारी बँका (उदा. सारस्वत बँका), विदेशी व्यापारी बँका (उदा.सिटी बँका), पेमेंट बँका (उदा. पोस्ट बँका) इ. वेगवेगळ्या बँका पाहिल्यानंतर हा प्रश्न पडणे साहजिक आहे कि इतक्या विविध प्रकारच्या बँकांची गरज काय परंतू या प्रश्नामध्यचे त्याचे उत्तर दडलेले

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

आहे.

जितक्या गरजा तितक्या प्रकारच्या बँका, ग्राहकांच्या गरजा/सेवापूर्तीसाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या बँकांची स्थापना झाली. ग्राहकांसाठी आधुनिक सेवा या आजकालच्या बँका उपलब्ध करून देत आहेत. मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, फोन बँकिंग, एसएमएस बँकिंग, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, प्रीपेड कार्ड, डयूएल कार्ड, गिफ्ट कार्ड, पेट्रो कार्ड, इंजिन मशीन मधून पैसे काढणे व भरणे, टॅब्लेट बँकिंग, रुपेकार्ड, व्यापाऱ्यांना पीओएस मशीन उपलब्ध करुन देणे, व्यापाऱ्याचे पैसे दररोज जमा करण्यासाठी कर्मचारी पाठवणे, जेणेकरुन व्यापाऱ्यांना बँकेत जाण्याची गरज पडणार नाही. सर्व बँका आपले मोबाईल ॲप सुरू केले आहेत. त्यामधून सर्वांना बऱ्याच प्रकारचे व्यवहार करता येतात. उदा. भारतीय स्टेट बँकांनी नुकतेच (Artificil Intelligence) कृत्रिम बुध्दीमत्ता असलेली सेवा सुरु केली आहे. हे एक तत्रज्ञान आहे. जे स्वत: ग्राहकांच्या प्रश्नांची उत्तरे देते. BHIM (भारत इंटसोस फॉर मनी) हे नॅशनल पेमेंट कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI) ने तयार केलेले मोबाईल ॲप आहे. याचा वापर करुन आपण एकदम सोप्या पध्दतीने पैशाची ऑनलाईन देवाण–घेवाण करु शकतो.

नॅशनल पेमेंटेंट कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI) :-

बँकांना त्यांच्या ग्राहकांना चांगल्या प्रकारच्या सेवा पुरविता याव्या म्हणून भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि इंडियन बँक असोसिएशन (IBA) यांच्या पुढाकाराने नॅशनल पेमेंट कार्पोरेशन ऑफ इंडिया (NPCI) ची स्थापना Payment and Settlement Act 2007 च्या कायद्यानुसार करण्यात आली. दहा बँका नॅशनल पेमेंट कार्पोरेशन ऑफ इंडियाच्या प्रवर्तक बॅक आहेत. एसबीआय, पीएबी, कॅनरा बॅक, बँक ऑफ इंडिया, बँक ऑफ बडोदा, युनियन बँक ऑफ इंडिया, आयसीआयसीआय बँक, एचडीएफसी बँक, सिटी बँक आणि एचएसबीसी बँका या दहा बँकांचा समावेश आहे.

BCSBI बँकिंग कोड ॲण्ड स्टॅण्डर्ड बोर्ड ऑफ इंडिया : नोव्हेंबर २००३ मध्ये भारतीय रिझर्व्ह बँकेने श्री. एस.एस. तारापोरे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. या समितीचे उदिष्ट्य हे सामान्य व्यक्तीला पूरेशा बँक सेवा कशा उपलब्ध करुन देता येतील हे होते. या समितीच्या शिफारशीच्या आधारावर BCSBI या संस्थेची स्थापना फेब्रुवारी २००६ मध्ये झाली. सर्व शेडयुल्ड कमर्शियल बँका, ग्रामीण बँका व नागरी सहकारी बँका याच्या सदस्य आहेत.

बँकिंग कोड ॲण्ड स्टॅण्डर्ड बोर्ड ऑफ इंडिया या संस्थेची मुख्य उद्दिष्ट्ये (BCSBI) :-

१. बँक ग्राहकांना सर्व सोयी सुविधां योग्य पध्दतीने उपलब्ध करुन देण्यासाठी एक Comprehesive codes and Standard तयार करणे.
२. सर्व बँका या Codes and Standards चे नियमित पालन करत आहेत किंवा नाही यावर लक्ष ठेवणे.
३. BSCBI आणि IBA ने मिळून दोन कोड तयार केले आहेत.
४. Code of Bank's Commitment of Customers.
५. Code of Bank's Commitment of Customer भारतीय रिझर्व्ह बँकेने ग्राहकांसाठी आतापर्यंत अनेक समित्यांचे गठन केल आहे. त्यामध्ये सन १९७५ तलवार समिती, सन १९९० गोईपोरीया,

SANGLI
Principal,
Kanya Mahavidyalaya

२००४ तारापोरे समिती, २००६ सदाशिव वकौंग ग्रुप, २०११ दामोदरन समिती या सर्व समित्या ग्राहकसेवा वाढविण्यासाठी शिफारशी केल्या आहेत.

प्रधानमंत्री जनधन योजना : देशातल्या प्रत्येक घरापर्यंत सेवा पोहचून बँक खाते उघडले जावे यांसाठी विद्यमान पंतप्रधानांनी कार्यभार स्विकारल्यानंतरच्या काळात स्वातंत्र्यदिनी म्हणजेच १५ ऑगस्ट २०१४ ला केलेल्या भाषणात आर्थिक समावेशनसाठी विशेष प्रयत्नांची गरज असल्याचे अधोरेखित केले. त्याचाच एक भाग म्हणून देशातल्या घराघरात बँकिंग सेवा पोहचविण्यासाठी तसेच प्रत्येक घरातल्या किमान एका व्यक्तीचे बँक खाते सुरु करण्यासाठी शासनाने सर्वांना बँकिंग व्यवस्थेत प्रवेश देणारी प्रधानमंत्री जनधन योजना सुरु केली.

तक्ता क्र. १

प्रधानमंत्री जनधन योजना (६ डिसेंबर २०१७ पर्यंत, आकडे–कोटीमध्ये)

बँकेचे नांव/प्रकार	लाभार्थ्यांची संख्या			खात्यामध्ये जमा रकमा (रु.कोटीमध्ये)	लाभार्थ्यांना देण्यात आलेल्या रुपेकार्डची संख्या
	ग्रामीण	शहरी	एकूण		
सार्वजनिक क्षेत्रातील बँका	१३.३	११.५	२४.८	५५६४६.६	१८.६
प्रादेषिक ग्रामीण बँका	४.२	०.८	४.९	१२०३३.९	३.६
खाजगी क्षेत्रातील बँका	०.६	०.४	१.०	२१६०.६	०.९
एकूण	१८.१	१२.७	३०.७	६९८४१.२	२३.१

स्त्रोत: भारत सरकार http://pmjdy.gov.in.account.

वरील तक्त्यानुसार ६ डिसेंबर २०१७ पर्यंत उपलब्ध आकडेवारी नुसार या योजनेअंतर्गत ३०.७ कोटी खाती उघडली गेली असून त्यापैकी १८.१ कोटी खाती ग्रामीण भागात तर १२.७ कोटी खाती शहरी भागात उघडली गेली आहेत. रूपेकार्डची संख्याही २३.१ कोटीपर्यंत वाढली आहे. ६ डिसेंबर पर्यंत बँकामध्ये या खात्यात जमा झालेल्या ६९८४१.२ कोटी रुपये ही आकडेवारी लक्षात घेतली तर या योजनेमधून बँकांनी ग्राहकांसाठी दिलेली सेवा उत्तम असल्याचे निदर्शनास येते.

नवनवीन उपक्रम : बँकसेवा नसलेल्या लोकवस्तीत पोहचण्यासाठी व्यावसायिक बँकांनी नवनवीन उपक्रम राबविण्यास सुरुवात केलेली आहे. यामध्ये मोबाईल गाड्या, जागोजागी तात्पूरते तंबू उभारुन बँक सेवा लोकांपर्यंत पोहचवणे अशा उपक्रमांचा समावेश आहे. आजही अनेक खातेधारक आहेत ज्यांनी बँकेंच्या शाखेत प्रवेश केलेला नाही. बीसी (बँकिंग प्रतिनिधी) सेवेमार्फत त्यांचे सगळे बँकिंग व्यवहार करुन बँकिंग क्षेत्रात त्यांना सामावून घेण्याचा बँकांचा प्रयत्न सुरु आहे. बीसी सुविधेमुळे केवळ बँकिंग व्यवहार सोपे झाले नाहीत तर ग्राहकांना त्यांच्या घराजवळ बँकिंग सेवा घेण्याची सवय लागली आहे. बँकिंग व्यवहारावर त्यांना मोठी सवलतही देण्यात आली. यामुळे ग्राहकांना शाखेमध्ये जावून दिवसाचा पगार बुडवून

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya

बँकेचे काम करण्याची गरज नाही. त्यांचे व्यवहार त्यांच्या परिसरात पूर्ण होवू शकतात. बीसी सुविधेसह बँक सेवा मिळाली तर ग्राहक त्याचा वापर करु शकतात. झोपडपट्टी बँक सेवा नसलेल्या इतर भागात या सुविधेसह बँकिंग क्षेत्र पोहचले आहे. तसेच व्यावसायिक बँकांनी आतापर्यंत आपले कार्यक्षेत्र विस्तारत बीसी (बँकिंग प्रतिनिधी) सुविधाच्या माध्यमातून सहा लाख गावापर्यंत बँकिंग सेवा पोहचली आहे.

तक्ता क्र. २

बँक समूह २०१७ पर्यंत बँक शाखांची संख्या

बँकेचे प्रकार	ग्रामीण	निमशहरी	शहरी	महानगरे	एकूण
स्टेट बँक ऑफ सहयोगी बँका	८०२९	६५९३	४३०४	३६२२	२२५४८
राष्ट्रीयीकृत बँका	२१६०५	१६९५३	१३०८३	११७०३	६३३४७
प्रादेशिक बँका	१४६१३	३७४८	१०७१	२२८	१९६६०
खाजगी क्षेत्रातील बँका	४३०२	६४५७	४५२१	४६९८	१९९७८
परदेशी बँका	८	१२	५७	२४७	३२४
एकूण	**४८५५७**	**३३७६६**	**२३०३६**	**२०४९८**	**१२५८५७**

ग्रामीण भागात बँकींग जाळे वेगाने पसरत आहे. परंतु नागरी विषेशता मोठ्या शहरामध्ये बँकेच्या शाखा सुरु होण्याचे प्रमाण अधिक आहे. २०१७ पर्यंत ग्रामीण भागात भारतीय स्टेट बँक तिच्या सहयोगी बँका आणि इतर राष्ट्रीयीकृत बँकांचे प्रमाण सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते.

देशातल्या ज्या भागात बँकिंग सेवा पोहचल्या नाहीत अशा ठिकाणी बँकसेवा पोहचवण्यात सार्वजनिक क्षेत्रातल्या बँकांची नेहमीच महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. हे वास्तविक आकडेवारीवरुन लक्षात येते. यावरुन असे स्पष्ट होते की ग्राहकसेवा बँकाभिमुख प्रवास जोमाने सुरु झाल्याचे दिसून येते.

तंत्रज्ञानाचा बदलता प्रवाह : बँका आधुनिक युगात आपल्या ग्राहकांना तंत्रज्ञानावर आधारित असलेल्या सेवा पुरवण्याचा प्रयत्न करत आहेत. परंतु हे करत असताना गरिब जनतेसाठी अधिक लाभ देण्यासाठी प्रधानमंत्री जनधन योजना खरोखरच आर्थिक समावेशन हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी महत्त्वाची योजना ठरली आहे.

आजच्या आधुनिक आणि विविध तंत्रज्ञानाने व्यापलेल्या युगात बँक ग्राहक हा बँकांशी आणि विविध वित्तीय संस्थांशी जोडला गेला आहे. त्यामुळेच विविध संस्थांच्या ग्राहकांना निरनिराळ्या आधुनिक सेवा पुरवण्यांसाठी चढाओढ कशी आहेत. विविध तंत्रज्ञानांच्या वापरामुळे ग्राहकांना सेवा देताना वेळेचा व स्थानाचा अडसर निर्माण होत नाही म्हणजेच बँक ग्राहकाला कोठेही व कधीही सेवा पुरवू शकते. उदा. खात्यामधील रक्कम काढणे, भरणे, रक्कम बघणे, पैसे पाठवणे इ.कामे बँका अतिशय जबाबदारीने करत आहेत.

भारतीय अर्थव्यवस्था ही आता विकसनशील अर्थव्यवस्थेकडून विकसित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya

करत आहे. देशात स्वदेशी बँकासोबत विदेशी बँकाही एकमेकांशी स्पर्धा करत आहेत. त्यामुळे उत्कृष्ठ दर्जाची ग्राहक सेवा ही काळाची गरज बनली आहे. कोणत्याही प्रकारच्या व्यवहारामध्ये शेवटचा टप्पा पैशाची देवाण–घेवाण हा असतो. त्यामुळे बँका या सर्व प्रकारच्या व्यवहारामध्ये अविभाज्य घटक बनल्या आहेत. त्यामुळे बँका या आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित अनेक प्रकारच्या ग्राहक सेवा पुरवत आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे–

१. पैसे काढणे : आधी ग्राहकांना पैसे काढण्यासाठी बँकामध्ये रांगा लावून तासंतास उभे रहावे लागत होते. आता चोवीस तास एटीएम मशीन मधून पैसे काढता येतात.

२. खात्यातील रक्कमेची माहिती घेणे : यासाठी सुध्दा बँकेत जाऊन पासबुकमध्ये नोंद करुन घ्यावी लागत होते. सध्या मोबाईल, एसएमएस, मोबाईल ॲप, फोन, इंटरनेट इ. सुविधांच्या आधारे आपण माहिती मिळवू शकतो.

३. रोख रक्कम बाळगणे : आता जवळ रोख रक्कम बाळगण्याची गरज नाही कारण एटीएम; डेबिट कार्ड, क्रेडिटकार्ड, मोबाईल ॲपच्या माध्यमातून आपण गरजेपूरता रोख रक्कम काढू शकतो.

४. खाते उघडणे :

सध्या बँकेचे खाते इंटरनेटवर सुध्दा उघडू शकतो. काही बँकांमध्ये एटीएमवरच खाते घडण्याची सुविधा उपलब्ध करुन दिलेली आहे. काही खाजगी बँकांमध्ये टॅबलेटवर सुध्दा दोनतीन मिनिटांत खाते उघडता येते.

५. रेल्वे तिकिट काढणे /परीक्षा फी भरणे / पेट्रोल पंपावर पैसे देणे : अशा प्रकारच्या सर्व दैनंदिन गरजांसाठी बँका ग्राहकांना विविध सुविधा उपलब्ध करुन देत आहेत.

६. केवायसी : आधार कार्डमुळे सध्या बँकांना अधिक कागदपत्रांची गरज नाही आधार कार्डमध्ये ग्राहकांची सर्व माहिती उपलब्ध आहे.

७. व्यापाऱ्यांना विविध करासंबंधी सुविधा : व्यापाऱ्यांना उद्योजकांना त्यांचा आयकर, जीएसटी संदर्भात अनेक प्रकारच्या सेवा बँका पुरवतात तसेच गुंतवणूक, विमा, शेअर बाजार, यासंबंधी ग्राहकांना माहिती देण्याचे काम बँका करतात.

८. डी–मॅट खाते : सध्या वित्तीय साक्षरता वाढत आहे. त्यामुळे सामान्य नागरिक सुध्दा भांडवल बाजारामुळे आकर्शित होत आहेत. त्यामुळे त्यांना डी.मॅट व इतर सेवा सुविधा बँका पुरवत आहेत.

९. ट्रॅव्हल कार्ड /चेक : देशात किंवा विदेशात फिरायला गेल्यावर या कार्डचा फार उपयोग होतो. सामान्यता विविध देशांचे रोख चलन बाळगण्याची गरज नाही. या कार्डच्या माध्यमातून आपण कोणत्याही देशातील बँकांच्या एटीएम मधून त्या देशाचे चलन काढू शकतो.

१०. बँकेचा एक प्लॅटफार्म म्हणून उपयोग : यामध्ये अनेक फिनटेक कंपन्या या बँकाशी सहयोग करुन बँक ग्राहकांना विविध सेवा सुविधा पुरवण्याचा प्रयत्न करतात. यामध्ये तिघांनाही फायदा होतो. फिनटेक कंपन्यांना बँकेचे ग्राहक मिळतात. बँकांना सुध्दा त्यांच्या ग्राहकांना कमीत कमी किंमतीत विविध नाविन्यपूर्ण सेवा पुरवतात.

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

११. बँक खाते : आज ग्राहकांना मोबाईल नंबर पोर्टेबिलिटीची सुविधा उपलब्ध आहे. याचाच अर्थ आपणास एखाद्या मोबाईल कपंनीची सवो आवडली नाही. तर आपण तोच नंबर कायम ठेवून दुसऱ्या मोबाईल कंपनीची सेवा घेऊ शकतो.

त्याचप्रमाणे बँक क्षेत्रामध्ये सुध्दा बॅक खाते नंबर पोर्टेबिलिटी करता येते. एखाद्या बँकेची सेवा आवडली नाही तर आपण आपले खाते दुसऱ्या बँकेत हस्तांतर करु शकतो.

सारांश :

ग्राहकसेवा बँकांची खरोखरच काळाची गरज आहे. कारण व्यावसायिक बँका व सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांनी देशात बँकिंग सेवांचा विस्तारांबरोबर ग्राहक सेवांचा ही विस्तार करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. खासकरुन ग्रामीण आणि निमषहरी भागात या बँका पोहचल्या आहेत. या बँकांनी यशस्वी विस्तारासाठी ग्राहकसेवा ही देशसेवा समजून पुढे वाटचाल करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे येत्या काळात बँकांना ग्राहकांच्या विविध गरजा ओळखून नाविन्यपूर्ण सेवा कमीतकमी वेळेत आणि कमीत कमी किंमतीत उपलब्ध करुन देण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतील.

जगतिक बँकिंग क्षेत्राषी स्पर्धा करताना परिणामकारक व्यवस्थापन, उत्कृष्ट ग्राहक सेवा, नविन तंत्रज्ञानाची सांगड देशातील बँकांना घालावा लागणार आहे. बँक ग्राहकांच्या गरजा विचारात घेऊन बँकिंग व्यवसायात बदल करणे आवष्यक आहे. बँकिंग तंत्रज्ञानात सुधारणा करुन ग्राहकांना त्या तंत्रज्ञानाचा जास्तीत जास्त लाभ घ्यावा लागेल. बँक व्यवसायात सतत नविनीकरण करीत राहणे आवष्यक आहे. जागतिक स्पर्धेत टिकण्यासाठी उच्च दर्जाचे व्यवस्थापन त्यासाठी ग्राहक सेवा हीच देशसेवा तसेच बँकेचे आर्थिक सक्षमीकरण होय. हा हेतू बँकांनी साध्य करणे गरजेचे आहे. त्यामुळे येत्या काळात बँकांना ग्राहकांच्या विविध गरजा ओळखून नाविन्यपूर्ण सेवा कमीत कमी वेळेत आणि कमीत कमी किंमतीत उपलब्ध करुन देण्यासाठी प्रयत्न करणे हीच काळाची गरज आहे.

संदर्भ :-

1) Dr. D. M. Mithani, "Money Banking International Trade and public Finance", Himalaya Publication House, Mumbai.
2) Vasu Deva, Banking Commone wealth Publication, New Delhi.
3) Indian Instituute of Banking and Finance "Principles and Practise of Banking Macmillan Publication.
4) Bhatt Anil (2004), Indian Banking system, Shivam Book House (P) Ltd. Jaipur.

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

791

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर
महाराष्ट्र

दूर शिक्षा केंद्र

हिंदी : बीजपत्र 4 (क) और बीजपत्र 8 (क)

सत्र 1 और 2 के लिए

हिंदी कथा साहित्य

(शैक्षिक वर्ष 2018-19 से)

एम. ए. भाग–1

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

792

© कुलसचिव, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर (महाराष्ट्र)
प्रथम संस्करण : 2018
एम. ए. भाग 1 (हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र-4 और 8)
सभी अधिकार विश्वविद्यालय के अधीन। शिवाजी विश्वविद्यालय की अनुमति के बिना किसी भी सामग्री की नकल न करें।

प्रतियाँ : 600

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर - 416 004.

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विश्वविद्यालय मुद्रणालय,
कोल्हापुर - 416 004.

ISBN- 978-81-939381-1-9

★ दूर शिक्षा केंद्र और शिवाजी विश्वविद्यालय की जानकारी निम्नांकित पते पर मिलेगी-
शिवाजी विश्वविद्यालय, विद्यानगर, कोल्हापुर-416 004. (भारत)

★ दूर शिक्षा विभाग-विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नई दिल्ली के विकसन अनुदान से इस साहित्य की निर्मिति की है।

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

793

दूर शिक्षा केंद्र
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर

हिंदी कथा साहित्य
एम. ए. भाग-1
हिंदी : बीजपत्र-4 और 8 (क)

इकाई लेखक

★ **डॉ. भारत बा. उपाध्य**
वारणा महाविद्यालय, ऐतवडे खुर्द, ता. वाळवा, जि. सांगली

★ **डॉ. शैलजा माहेश्वरी**
प्रताप महाविद्यालय, अमलनेर

★ **डॉ. वर्षा गायकवाड**
श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली

★ **डॉ. अशोक बाचूळकर**
आजरा महाविद्यालय, आजरा

■ संपादक ■

डॉ. भारत बा. उपाध्य
वारणा महाविद्यालय, ऐतवडे खुर्द,
ता. वाळवा, जि. सांगली

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA
SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

794

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर
महाराष्ट्र

दूर शिक्षा केंद्र

हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र 2 और 6

हिंदी साहित्य का इतिहास

सत्र 1 और 2

(शैक्षिक वर्ष 2018-19 से)

एम. ए. भाग–1

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.
SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

795

© कुलसचिव, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर (महाराष्ट्र)

प्रथम संस्करण : 2018

एम. ए. भाग 1 (हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र-2 और 6)

सभी अधिकार विश्वविद्यालय के अधीन। शिवाजी विश्वविद्यालय की अनुमति के बिना किसी भी सामग्री की नकल न करें।

प्रतियाँ : 600

प्रकाशक :
डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर
कुलसचिव,
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर - 416 004.

मुद्रक :
श्री. बी. पी. पाटील
अधीक्षक,
शिवाजी विश्वविद्यालय मुद्रणालय,
कोल्हापुर - 416 004.

ISBN- 978-81-938801-9-7

★ दूर शिक्षा केंद्र और शिवाजी विश्वविद्यालय की जानकारी निम्नांकित पते पर मिलेगी-
शिवाजी विश्वविद्यालय, विद्यानगर, कोल्हापुर-416 004. (भारत)

★ दूर शिक्षा विभाग-विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नई दिल्ली के विकसन अनुदान से इस साहित्य की निर्मिति की है।

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI ★

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

796

दूर शिक्षा केंद्र
शिवाजी विश्वविद्यालय,
कोल्हापुर

हिंदी साहित्य का इतिहास
एम. ए. भाग–1
हिंदी : अनिवार्य बीजपत्र–2 और 6

इकाई लेखक

★ **डॉ. प्रदीप लाड** भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली
★ **प्रा. डॉ. वर्षा गायकवाड** श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली
★ **प्रा. कु. सुवर्णा नरसू कांबळे** कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा
★ **प्रा. अस्लम शेख** भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

■ सम्पादक ■

डॉ. प्रदीप लाड
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

प्रा. अस्लम शेख
भोगावती महाविद्यालय, कुरुकली

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

E 3 criteria V 855

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूर शिक्षण केंद्र

एम. ए. भाग-१ : मराठी

सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्र. २.२ / सत्र दुसरे : अभ्यासपत्रिका क्र. ६.२

विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास

(शैक्षणिक वर्ष २०१८-१९ पासून)

S.M.G. ... Vidyalaya SANGLI

856

दूर शिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास
एम.ए.भाग १: मराठी
अभ्यासपत्रिका क्रमांक २.२ व ६.२

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखक	घटक क्रमांक आणि शीर्षक
सत्र पहिले : अभ्यासपत्रिका क्रमांक २.२ : विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास	
प्रा. रेखा पसाले के. आर. पी. कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर	१. एकनाथांची भारूडे - संपा. वसंत जोशी
डॉ. अरुण शिंदे नाइट कॉलेज ऑफ आर्टस ॲण्ड कॉमर्स, कोल्हापूर	२. शिवाजीचा पोवाडा - महात्मा जोतीराव फुले
प्रा. डॉ. शिवाजीराव पाटील कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, कोवाड	३. भिजकी वही - अरुण कोल्हटकर
डॉ. संदीप दळवी श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली	४. कोन नाय कोन्चा वरणभात लोन्चा - जयंत पवार
सत्र दुसरे : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ६.२ : विशेष साहित्यकृतींचा अभ्यास	
डॉ. मानसी लाटकर छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	१. पुन्हा तुकाराम - संपा. दिलीप चित्रे
डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२. सभासदाची बखर शिवचरित्र - संपा. डॉ. र. वि. हेरवाडकर
डॉ. यशवंत चव्हाण एस. के. पाटील महाविद्यालय, कुरुंदवाड	३. तुही यत्ता कंची - नामदेव ढसाळ
प्रा. डॉ. अमर कांबळे मा. श्री. आण्णासाहेब डांगे कला,	४. जीणं आमचं - बेबी कांबळे

संपादक

डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
छत्रपती शिवाजी कॉलेज,
सातारा

डॉ. अरुण शिंदे
नाइट कॉलेज ऑफ आर्टस ॲण्ड कॉमर्स,
कोल्हापूर

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

सत्र १ : घटक ४

वरनभातलोन्चा नि कोन नाय कोन्चा

जयंत पवार

४.१ उद्दिष्टे :

या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपणास पुढील गोष्टी समजून येतील–

- आजची मराठी कथा जीवनानुभवाची विविध क्षेत्रे धुंडाळत आहे. कथेविषयीच्या रूढ समजुतींना ओलांडत विस्तारशील होत आहे. या विधानाच्या विश्वासार्हतेसाठी जयंत पवार यांची कथा समजून घेतली असता, मराठी कथेचा विकासक्रम लक्षात येईल.
- आजचा काळ हा संभ्रमित करणारा काळ आहे. कारण आजचे वास्तव हे तुकड्या-तुकड्यात विखुरलेले आहे. या वास्तवाला सांधण्यासाठी जयंत पवार कल्पिततेचा सर्जक वापर करतात. नेमक्या विधानापर्यंत पोहचण्यासाठी जाणीवपूर्वक योजलेला हा कल्पित अंश कसा सहाय्यभूत ठरतो हे या कथासंग्रहाच्या अभ्यासातून लक्षात येईल.
- ह्या कथासंग्रहामधील कथांमध्ये कथनशैलीचे प्रयोग आहेत. कथनाच्या एकाहून अधिक पातळ्या आहेत. एकाच कथेमध्ये कथाबाह्य व कथांतर्गत अशी कथनाची सरमिसळ आहे. त्यामुळे जयंत पवार यांच्या कथा एक आवाजी न राहता अनेकआवाजी होत जातात. कथन क्रियेची ही गुंतागुंत कथेच्या संरचनेला व गुणवत्तेला कशी आकारित करते, याचा परिचय या अभ्यासातून होईल.
- शोषित, वंचित माणूस जयंत पवार यांच्या कथेच्या केंद्रस्थानी आहे. जणतेशी त्यांचे दृढ असे नाते आहे. त्यामुळे महानगरीय वर्गीय जाणीव, कामगार जगत, चाळसंस्कृती, साहित्य व्यवहार, गुंडगिरीविश्व, माध्यमव्यवहार अशा बहुविध गोष्टीं त्यांच्या कथेतून मुखर झाल्या आहेत. याचा परिचय होण्यासही या अभ्यासाची मदत होईल.
- जयंत पवार यांच्या कथेचे आशयविश्व आणि रचनातंत्रांचे विशेष याचा परिचय होण्यास मदत होईल.

४.२ प्रास्ताविक :

आजची मराठी कथा अनेक अंगानी विस्तारत आहे. जयंत पवार, समर खडस, आसाराम लोमटे, किरण गुरव, मनस्विनी लता रवींद्र, नीरजा या लेखकांनी मराठी कथेला एक नवे परिमाण प्राप्त करून दिले आहे. सर्वसामान्य माणसाचं जगणं केंद्रवर्ती ठेवत, त्याच्या जगण्यातील विविध परिमीतीचे, सूक्ष्म कंगाऱ्यांचे अनेकपदरी दर्शन त्यांनी घडवले आहे. या लेखकांनी कथेविषयीच्या

SMT MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

(सत्र ३ : अभ्यासपत्रिका ४)

काव्यगंध

(सत्र ४ : अभ्यासपत्रिका ६)

जुगाड (कादंबरी)

बी. ए. भाग-२

मराठी : ऐच्छिक

(शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून)

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

SANGLI

अभ्यासघटकांचे लेखक :

सत्र तिसरे : काव्यगंध

लेखक	घटक शीर्षक
डॉ. वैजयंतीमाला जाधव मॉडर्न कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, शिवाजीनगर, पुणे	१. केशवसुत, वसंत बापट २. नारायण सुर्वे
डॉ. देवानंद सोनटक्के डी. पी. भोसले कॉलेज, कोरेगाव, जि. सातारा	३. अजीम नवाज राही आणि कल्पना दुधाळ यांची कविता
डॉ. निलेश केदारी शेळके डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर	४. काव्य निर्मितिप्रक्रिया
सत्र चौथे : जुगाड (कादंबरी)	
डॉ. गजानन अपिने मराठी विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे	१. 'जुगाड' या कादंबरीमधील आशयसूत्रे २. 'जुगाड' मधील घटना-प्रसंग, व्यक्तिरेखांचे स्वरूप आणि पर्यावरण
डॉ. संदीप दळवी मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली	३. 'जुगाड' चे वाङ्मयीन विशेष
डॉ. नीला जोशी डी. आर. माने आर्टस ॲण्ड कॉमर्स कॉलेज, कागल, जि. कोल्हापूर	४. वृत्तांत लेखन

■ संपादक ■

डॉ. उदय जाधव
शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव,
ता. खटाव, जि. सातारा

डॉ. गजानन अपिने
मराठी विभाग,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI

अनुक्रमणिका

तृतीय सत्र : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ४		पृ.क्र.
घटक १	केशवसुत, वसंत बापट	१
घटक २	नारायण सुर्वे	२१
घटक ३	अजीम नवाज राही आणि कल्पना दुधाळ यांची कविता	४३
घटक ४	काव्य निर्मितिप्रक्रिया	६०

चतुर्थ सत्र : अभ्यासपत्रिका कम्रांक ६		पृ.क्र.
घटक १	'जुगाड' या कादंबरीमधील आशयसूत्रे	८५
घटक २	'जुगाड' मधील घटना-प्रसंग, व्यक्तिरेखांचे स्वरूप आणि पर्यावरण	१११
घटक ३	'जुगाड'चे वाङ्मयीन विशेष	१४६
घटक ४	वृत्तांत लेखन	१६५

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

घटक ३

'जुगाड'चे वाङ्मयीन विशेष

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रास्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ 'जुगाड'ची कथनव्यवस्था

३.२.१.१ उपरोधिकता

३.२.१.२ संज्ञाप्रवाही कथनशैलीचा वापर

३.२.१.३ तपशीलबहुलता

३.२.१.४ संवादात्मकता

३.२.१.५ दृश्यात्मकता

३.२.१.६ स्थळ–काळाचा विचार

३.२.२ 'जुगाड'ची भाषा

३.२.२.१ प्रतिमा–प्रतीकांचा वापर

३.२.२.२ अलंकारिकता

३.२.२.३ हिंदी भाषिक रचना

३.२.२.४ बोलीभाषेचा वापर

३.२.२.५ आखूड वाक्यबंधाचा वापर

३.२.२.६ समर्पक शब्दयोजना

३.३ समारोप

३.४ योग्य पर्याय निवडा

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

(सत्र ३ : अभ्यासपत्रिका क्र. ३)

काय डेंजर वारा सुटलाय (नाटक)

जयंत पवार

(सत्र ४ : अभ्यासपत्रिका क्र. ५)

माती, पंख आणि आकाश (आत्मचरित्र)

ज्ञानेश्वर मुळे

बी. ए. भाग-२

मराठी : ऐच्छिक

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

(शैक्षणिक वर्ष २०२०-२१ पासून)

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA
SANGLI

अभ्यास घटकांचे लेखक : सत्र तिसरे : काय डेंजर वारा सुटलाय (नाटक) जयंत पवार	
लेखक	**घटक शीर्षक**
डॉ. रमेश साळुंखे देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर	१. काय डेंजर वारा सुटलाय – आशयसूत्रे २. काय डेंजर वारा सुटलाय – पात्रे, घटनाप्रसंग, संवाद व संघर्षाचे स्वरूप
डॉ. सुप्रिया आवारे मु. पो. पेठवडगांव सिद्धार्थनगर, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर	३. काय डेंजर वारा सुटलाय : नाट्यविशेष व भाषाविशेष
डॉ. संदीप दळवी मथूबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, एस. टी. स्टँड रोड खाणबाग सांगली, जि. सांगली	४. संवादलेखन
सत्र चौथे : माती पंख आणि आकाश (आत्मचरित्र)	
डॉ. मानसी लाटकर छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा, जि. सातारा	१. माती, पंख आणि आकाश जीवनानुभवाचे स्वरूप
प्रा. डॉ. उदय जाधव शहाजीराजे महाविद्यालय, खटाव, जि. सातारा	२. शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरण ३. माती, पंख आणि आकाश वाङ्मयीन गुणविशेष
डॉ. महेश नारायण गायकवाड लाल बहादूर शास्त्री कॉलेज ऑफ आर्टस, सायन्स ॲण्ड कॉमर्स, सातारा	४. आत्मवृत्त लेखनाचे स्वरूप, प्रवासवर्णन, रोजनिशी

■ संपादक ■

डॉ. रमेश साळुंखे
देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, व्हाया निपाणी,
ता. कागल, जि. कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) दत्तात्रय पाटील
डॉ घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज,
ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

अनुक्रमणिका

तृतीय सत्र : अभ्यासपत्रिका क्रमांक ३		पृ.क्र.
घटक १	काय डेंजर वारा सुटलाय : आशयसूत्रे	१
घटक २	काय डेंजर वारा सुटलाय : पात्रे, घटनाप्रसंग, संवाद व संघर्षाचे स्वरूप	१८
घटक ३	काय डेंजर वारा सुटलाय : नाट्यविशेष व भाषाविशेष	३५
घटक ४	संवादलेखन	४९

चतुर्थ सत्र : अभ्यासपत्रिका कम्रांक ५		पृ.क्र.
घटक १	माती, पंख आणि आकाश : जीवनानुभवाचे स्वरूप	७३
घटक २	शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक पर्यावरण	८८
घटक ३	माती, पंख आणि आकाश : वाङ्मयीन गुणविशेष	११७
घटक ४	आत्मवृत्तलेखनाचे स्वरूप	१४५

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

घटक ४

संवादलेखन

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ संवाद : व्याख्या आणि स्वरूप

४.२.२ संवादलेखनासाठी आवश्यक बाबी

४.२.३ संवादाचे प्रकार

४.२.४ उदाहरणदाखल कथानकावर संवादलेखन

४.३ सारांश

४.४ स्वाध्याय

४.५ सरावासाठी स्वाध्याय

४.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर, महाराष्ट्र

दूरशिक्षण केंद्र

बी. ए. भाग-3 : मराठी

सत्र ५ : पेपर ११ DSE - E5 :

वाङ्मयप्रवाहाचे अध्ययन : मध्ययुगीन

सत्र ६ : पेपर १६ DSE - E130 :

वाङ्मयप्रवाहाचे अध्ययन : ललित गद्य (व्यक्तिचित्रे)

(शैक्षणिक वर्ष २०२१-२०२२ पासून)

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA
SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

अभ्यासपत्रिका क्र.११ : वाङ्मयप्रवाहाचे अध्ययन : मध्ययुगीन
अभ्यासपत्रिका क्र.१६ : वाङ्मयप्रवाहाचे अध्ययन : ललित गद्य

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	सत्र–५ घटक क्रमांक	सत्र–६ घटक क्रमांक
डॉ. आबासाहेब उमाप सौ. मंगलाताई रामचंद्र जगताप महिला महाविद्यालय, उंब्रज, ता. कराड, जि. सातारा	१	–
प्रा. प्रवीण शिलेदार देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, ता. कागल, जि. कोल्हापूर	२	–
डॉ. कोमल कुंदप सद्गुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड, ता. कराड, जि. सातारा	३, ४	–
डॉ. संदीप दळवी मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, खाणबाग, सांगली	–	१
डॉ. सतेज दणाणे नामदेवराव सुर्यवंशी (बेडके) महाविद्यालय, फलटण, ता. फलटण, जि. सातारा	–	२
डॉ. हणमंत पोळ राजा श्रीपतराव भगवंतराव महाविद्यालय, औंध, ता. खटाव, जि. सातारा	–	३
डॉ. शर्मिला बाळासाहेब घाटगे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, गडहिंग्लज, ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर	–	४

■ संपादक ■

डॉ. नीलेश शेळके
डॉ. घाळी कॉलेज, गडहिंग्लज,
ता. गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

डॉ. प्रवीण लोंढे
दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

घटक – १

ललितगद्य / व्यक्तिचित्रे

१. उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

 १.२.१ ललित गद्य : संकल्पना व स्वरूप

 १.२.२ व्यक्तिचित्रे : संकल्पना, स्वरूप / वैशिष्ट्ये आणि वाटचाल

 १.२.३ व्यक्तिचित्रे लेखनासाठी आवश्यक गुण

१.३ समारोप

१.४ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न

१.५ संदर्भ ग्रंथ

१.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

१.७ उपक्रम

१.० उद्दिष्टे

या घटकाचे अध्ययन केल्यानंतर आपणास खालील गोष्टी समजून येतील.

१. ललित गद्याचे वेगळेपण, या स्वरूपाच्या लेखनाच्या सामर्थ्यशक्यतांचा परिचय होण्यास मदत होईल.

२. व्यक्तिचित्रणांचा संकल्पनात्मक ढाचा तसेच स्वरूपविशेषांचा परिचय होईल. व्यक्तिचित्रणांची बलस्थाने आणि मर्यादा लक्षात येतील.

३. मराठीमध्ये व्यक्तिचित्रणे मोठ्या प्रमाणात लिहिली गेली आहेत. महनीय अशा लेखकांनी ती लिहिली आहेत. ही व्यक्तिचित्रे आपल्या एकूण साहित्यपरंपरेला काय योगदान देतात, हे आपल्या लक्षात येईल.

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

The system of Distance Education has the potential to fulfil the enormous responsibility of universalization and democratization of education by maintaining the standard of education, providing Education relevant to the needs of the country at reasonable costs and making optimum use of the media.

Our endeavour is :

1. to provide an alternative non-formal channel for higher education.
2. to reduce the pressure on the conventional university system by supplementing it.
3. to provide a means for continuing and life-long education so as to enrich the lives of people.
4. to bring higher education within the reach of those who have had no access to it.
5. to democratize higher education by providing access to large segments of the population- particularly the disadvantaged groups such as those living in remote and rural areas, including working people, women and other adults who wish to acquire and upgrade their knowledge and skills through studies in various fields.
6. to help those who wish to improve their educational qualifications and are interested in undertaking advanced studies of their interest, without being required to join as full time students.

Dr. V. N. Shinde
Ag. Registrar
Shivaji University, Kolhapur
Website : www.unishivaji.ac.in

Prof. (Dr.) D. K. More
Director
Centre for Distance and Online Education
Telephone No. : 2693771, 2693871, 2694171, 2694771

ISBN : 978-93-92887-85-7

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA
SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

Language and Culture in the African Postcolonial Literature

Kwaku Asante Darko

Translated in Marathi by Dr.R.G.Kulkarni

Published by Anand Granthsagar Prakashan, Kolhapur, 2020

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI

Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

अनुक्रम

प्रस्तावना

मनिषा आनंद पाटील : तुलनेच्या बिकट वाटेवरील संस्कृतिक अमृतयोग ७

भाग-१ : नव्या वाटा आणि वळणे

१. **इवा कुशनर** : एकविसाव्या शतकासाठी तुलनात्मक साहित्य तयार आहे का?- अनु. आनंद पाटील १८

२. **मॅन्युएल मोराओ** : अमेरिकन संघराज्यातील तुलनात्मक साहित्य-अनु. आर. वाय. जाधव ३३

३. **ल्युसिया बोल्ड्रीन** : युरोप आणि संघराज्याच्या दृष्टिक्षेपातील तुलनात्मक साहित्य एकविसावे शतक - अनु. शिरीष चिंधडे ४४

४. **बावीस डॉर्मिल्झॅकिस** : जागतिकीकरण आणि इजिप्त स्लोव्हानियातील तुलनात्मक साहित्य परिषदांत संवाद - अनु. सुहास साळुंखे ५५

५. **क्वाक असन्ते-डार्को** : आफ्रिकेतील उत्तरवासाहतिक साहित्यामधील भाषा आणि संस्कृती-अनु. आर.जी. कुलकर्णी ६३

६. **आनंद पाटील** : भारतीय भाषांमधील तुलनात्मक साहित्य- लेखकाने स्वतः सुधारून केलेला अनुवाद ७४

भाग-२ : संकल्पना आणि सिद्धांतांचा विकास : साहित्याकडून संस्कृतिक अभ्यासाकडे

७. **कोमो विर्क** : तुलनात्मक साहित्य विरुद्ध तुलनात्मक सांस्कृतिक अभ्यास - अनु. मनिषा पाटील ९६

८. **स्टिव्हन टोटोसी डी झिपेत्नेक** : विद्यमान तुलनात्मक साहित्याकडून तुलनात्मक सांस्कृतिक अभ्यासाकडे - अनु. धम्मशील गजभिये ११६

९. **कार्ल एस. वाय. कावो** : तुलनात्मक साहित्य आणि रुपकाची विचारधारा पूर्व व पश्चिम - अनु. आनंद पाटील १५७

भाग-३ चळवळी, वाङ्मय प्रकार आणि बदलत्या नव्या दिशा

१०. **सोफिया ए. मॅक्लेन्नेन** : मानव्य विद्याशाखा, मानव अधिकार आणि तुलनात्मक कल्पनाशक्ती - अनु. आनंद पाटील १७३

११. **सेझर डोमिंग्यूझ** : तुलनात्मक साहित्यातील सिद्धांताचा नमुना अभ्यास म्हणून वाङ्मयीन उदय-अनु. आनंद पाटील २०२

१२. **स्टिफन टोटोसी डी झिपेत्नेक** : मानव्य विद्याशाखांतील तुलनात्मक साहित्य आणि शेजारच्या क्षेत्रांची आजची स्थिती-गती - अनु. आनंद पाटील २३०

१३. **गॅब्रिएल एस. बॅमबोझ** : आधुनिक आफ्रिकेतील काव्य आणि अधिकृततेचे राजकारण - अनु. आनंद पाटील २५७

भाग-४ देशी आणि विदेशी : दोन ग्रंथ परीक्षणे

१४. आठ लाख निवडक ब्रिटिश ग्रंथातील एक भारतीय तुलनात्मक आद्य ग्रंथ - अनु. मनिषा पाटील २७४

१५. **पाब्लो झांब्राजो** : साहित्याच्या तुलनात्मक अभ्यासाची स्पेनमधील आजची स्थिती - अनु. शर्मिष्ठा खेर २८०

परिशिष्ट

अ) सांस्कृतिक पाटीलकी एका 'लेब्राट'ची - शहाजी मस्तुद २८६

ब) डॉ. आनंद पाटील यांचा परिचय व ग्रंथ २९२

क) लेखकांचे व अनुवादकांचे परिचय २९८

ड) सर्व लेखांत मुळात दिलेल्या इंग्रजीतील संदर्भसूची ३०४

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

Friday, December 10, 2021
11:07 AM

२८६ २८९ २९३ २९७ ३०१ ३०६ ३०९ ३१३ ३१६ ३२१ ३२५ ३२९ ३३२ ३३७ ३४१ ३४५

वऱ्हाडी लोकगीते: संस्कृती आणि लोकशिक्षण	डॉ. विजया प्रशांत पवार	३५०
लोकसाहित्याचा मौखिक आविष्कार : जात्यावरील ओवी	डॉ. गजानन गोपाळराव हेरोळे	३५४
लोकजीवनातील म्हणींचे स्थान	वैशाली श्रीकांत गुंजेकर	३५७
लोकसाहित्याचा प्रयोगरूप आविष्कार	डॉ.सुभाष गणपती जाधव	३६०
खरसुंडीचे लोकदैवत – श्री सिद्धनाथ	विजय शिंदे	३६४
लोकगीतातील भावविश्व	डॉ. विजय मे. जाधव	३६८
ज्ञानदेवांच्या गौळणीतील अध्यात्म विचार	डॉ. महेश नारायण गायकवाड	३७१
लीळाचरित्रातील लोककथा	डॉ. किरण प्रभाकर वाघमारे	३७५
लोकसंस्कृतीची अविष्कार रूपे – लोकनाट्य दशावतार	डॉ. प्रतिभा शंकर याग–सोनी	३७९
लोकसंस्कृतीचे उपासक	दीपक हरिदास कांबळे	३८१
लोकसाहित्य, माध्यमांतर व चित्रपट यांचा संबंध	डॉ. अजित यल्लाप्पा कांबळे	३८५
प्रयोगरूप लोककला – 'जागरण'	डॉ. नंदिनी गणपती काळे	३८८
मध्ययुगीन मराठीतील जैन परंपरेतील लोकगीते	डॉ. योगेश्वर पाटील	३९२
'कळसूत्री बाहुली' : लोककलेचा आविष्कार	रेखा काशिनाथ पसाले	३९६
लोकदैवताचे सामाजिक व सांस्कृतिक अधिष्ठान	डॉ. भरत भिमराव जाधव	३९९
लोकशाहीर पुंडलिक फरांदे यांचे भारतीय स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान	डॉ.संग्राम गोपीनाथ थोरात	४०२
लोकसाहित्याचा प्रयोगरूप आविष्कार	स्मिता शिवराज पाटील	४०६

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA SANGLI
Principal
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.

Friday, December 10, 2021
11:06 AM

प्रयोगरुप लोककला – 'जागरण '

डॉ. नंदिनी गणपती काळे
श्रीमती मथुबाई गरवारे

प्रस्तावना–

महाराष्ट्राप्रमाणे कर्नाटक ,आंध्र ,तमिळ या दक्षिणेकडच्या सर्वच भागात खंडोबाची उपासना केली जाते. मराठी लोकमाणसात खंडोबा या लोकदेवतेला महत्त्वाचे स्थान आहे कारण हा खंडोबा आपल्या सुख दुःखात सामील होतो ,आपले रक्षण करतो ,आपल्याशी संवाद साधतो म्हणून तो लोकांना आपला वाटतो. तो जवळचा वाटण्याचे दुसरे कारण म्हणजे त्याच्या जीवनाचे झालेले लौकिकीकरण होय. शिवरूप आणि भैरवरूपामधून आलेला हा लोकदेव' खंडोबा' म्हणून स्थिरावला आहे .खंडोबाच्या असणाऱ्या म्हाळसा आणि बाणाई या दोन बायका. या दोघी बरोबरची खंडोबाची संसार कथा सर्वसामान्य माणसांना आपली वाटते त्यामुळे सामान्यजनांना खंडोबा आपला वाटतो. या खंडोबाची उपासना करणारे वाघ्या– मुरळी हे उपासक जागरणाच्या माध्यमातून खंडोबाचे गुणगान करतात त्याची उपासना करतात म्हणून जागरण हा खंडोबाच्या उपासनेचा विधी आहे.

वाघ्या मुरळी– संतती प्राप्तीच्या अंधविश्वासातून वाघ्या – मुरळी ही संस्था अस्तित्वात आली असल्याचे दिसते खंडोबा हा नवसाला पावतो. संततीप्राप्तीसाठी खंडोबाला नवस केला जातो आणि त्या नवस प्राप्तिमधून मुलगा/ मुलगी झाले तर ते खंडोबाला अर्पण केले जातात. मुलगा असेल तर तो वाघ्या म्हणून प्रचलित होतो तर मुलगी ही मुरळी म्हणून खंडोबाला अर्पण केली जाते. या वाघ्या – मुरळीने आयुष्यभर खंडोबाची उपासना करायची असते . म्हणजेच देवाला मूल वाहण्याच्या प्रथेतून वाघ्या- मुरळीची परंपरा आली आहे असे म्हणता येईल. हेच वाघ्या – मुरळी खंडोबाचे भक्त असून त्यांनाच जागरण घालण्याचा मान असतो. वाघ्या- मुरळी हे लोकसंस्कृतीचे उपासक आहेत.

मुरळी– मुरळी होण्यासाठी एक विशिष्ट विधी असतो. जी मुलगी खंडोबाला सोडण्यात येते तिचा खंडोबाशी विधिवत विवाह केला जातो. एक शुभ दिवस पाहून मुलीला हळद लावून, बाशिंग बांधून हिरवी साडी – चोळी नेसून खंडोबाच्या देवळात नेतात तिथे गुरुवाच्या उपस्थितीत अंतर पाटाच्या एका बाजूला मुरळी आणि दुसऱ्या बाजूला खंडोबाचं खड्ग किंवा तलवार ठेऊन मंगलाष्टका म्हणून लग्न लावले जाते. तेव्हापासून ती मुरळी बनते. मुरळ्यांचे लग्न खंडोबाशी लागल्यामुळे त्यांना लग्न करण्याचा अधिकार नसतो त्यामुळे त्या आपला उदरनिर्वाह हा भीक मागून किंवा वेश्यावृत्तिने करत असलेल्या दिसतात वाघ्यापेक्षा अधिक कठीण जीवन मुरळीच्या वाट्याला येते कारण ही मुरळी म्हणजे समाजाची मालमत्ता बनते. समाजातील धनदांडग्यांची शिकार होते.ती एखाद्या प्रतिष्ठित व्यक्तिची रखेल म्हणूनही आपले जीव[illegible] व्यतीत करताना दिसते. ही मुरळी तंग कसोट्याचे नऊवारी पातळ नेसते, गळ्या[illegible] बोरमाळ ,उजव्या हातात रुमालाला बांधलेल्या घंट्या असतात.जागरण करताना का[illegible]

ISSN No. 2319-60[illegible]

SMT. MATHUBAI GARWARE KANYA MAHAVIDYALAYA
SANGLI
Principal,
S.M.G. Kanya Mahavidyalaya
SANGLI.